

Spring and Summer 2024, 1 (1), 37-48.

Historical essay components with an approximate approach

Masoud Bahramian^{1✉}

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of BIRJAND, BIRJAND, IRAN. E-mail: m.bahramian@birjand.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research	The rapprochement between the followers of Islamic religions is considered as a software movement of the process of Islamic unity. Today, considering the importance and necessity of this matter; There are different ways to achieve the approximation. One of the solutions can be based on education and research. The pillar of research activities in scientific and academic circles is based on articles and books. Historical articles are written with different approaches such as political, economic, social, cultural and religious. One of the approaches of historical articles is the approximate approach. An attitude that has more feedback in religious circles and plays an important role in unity or division. The present article aims to answer the question, what are the characteristics of a historical article with an approximation approach, with a descriptive-analytical method and by collecting library data? After examining the aspects of the subject, the author has come to the conclusion that the most important components are replacing the historical view instead of the theological view, referring to the original sources of each religion and sect, observing the politeness of criticism in the analysis of events and persons, refraining from using valuable words. , avoiding slander and insults, avoiding argumentative discussions, providing a conciliatory reading of points of disagreement, observing scientific fairness in quoting virtues, comparative-comparative method in choosing research topics, investigating the causes and factors of differences, focusing on practical cases and eliminating Fruitless disputes and attention to contemporary conditions.
Article history: Received: 14 December 2023 Accepted: 12 March 2024 Published online: 10 September 2024	
Keywords: Scientific researches, approximate approach, Islamic unity, historical essay, division.	

Cite this article: Bahramian, Masoud, Initial. (2024). Historical essay components with an approximate approach. *New Researches in the Studies of the History of Islam and Iran*, 1 (1), 37-48.

© The Author(s).

Publisher: Lorestan University.

DOI: <http://doi.org/10.22034/nrihs.2024.715363>

سال اول، شماره اول (پیاپی ۱)، بهار و تابستان ۱۴۰۳، ۳۷-۴۸.

مؤلفه های مقاله تاریخی با رویکرد تقریبی

✉ مسعود بهرامیان^۱

۱. استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه: m.bahramian@birjand.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	تقریب بین پیروان مذاهب اسلامی به مثابه جنبش نرم‌افزاری فرآیند وحدت اسلامی محسوب می‌گردد. امروزه با توجه به اهمیت و ضرورت این امر، راهکارهای مختلف تحقق تقریب متنوع است. یکی از راهکارها می‌تواند بر مبنای آموزش و پژوهش باشد. ستون فعالیت‌های پژوهشی در محافل علمی و دانشگاهی بر مقاله و کتاب استوار است. مقالات تاریخی با رویکردهای مختلفی مانند سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی نوشته می‌شود. یکی از رویکردهای مقالات تاریخی، رویکرد تقریبی است. نگرشی که بیشتر در محافل مذهبی بازخورد دارد و نقش مهمی در وحدت یا تفرقه ایفا می‌کند.
تاریخ دریافت:	۱۴۰۲/۰۹/۲۳
پذیرش نهایی:	۱۴۰۳/۰۲/۲۳
تاریخ انتشار:	۱۴۰۳/۰۶/۲۰
کلیدواژه‌ها:	پژوهش‌های علمی، رویکرد تقریبی، وحدت اسلامی، مقاله تاریخی، تفرقه.

استناد: بهرامیان، مسعود (۱۴۰۳). مؤلفه‌های مقاله تاریخی با رویکرد تقریبی. پژوهش‌های نوین در مطالعات تاریخ اسلام و ایران، سال اول، شماره ۱ (۱)، ۳۷-۴۸.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

DOI: <http://doi.org/10.22034/nrihs.2024.715363>

۱. مقدمه

محیط شبه جزیره عربستان قبل از اسلام محیطی مملو از اختلاف، تفرقه، جنگ‌های قومی- قبیله‌ای و در یک کلام ناهمسازگری اجتماعی، مذهبی بوده است. ظهور اسلام یک انقلاب تمام عیار در این سرزمین محسوب می‌شد. پراکندگی‌ها و نزاع‌ها حول عقیده توحیدی و شخصیت کاریزماتیک رسول خدا^(ص) به همسازگری تبدیل شد. اتحاد و انسجام اسلامی و به عبارتی تقریب و وحدت اسلامی یکی از مهمترین آموزه‌های دین مبین اسلام است. پیامبر اسلام^(ص) با ندای توحید توانست فقدان یکپارچگی اعراب را تبدیل به وحدت رویه و اتحاد اسلامی کند؛ تا آنجا که در قرون بعد پایه‌های تمدن اسلامی گذاشته شد. جامعه اسلامی در سایه وحدت و تعاون بود که در قرون سوم تا ششم هجری توانست پرچم‌دار دانش در جهان آن روز باشد. اهمیت این مساله در زمان کنونی به مراتب بیشتر از گذشته قابل درک است؛ تا آنجا که مرحوم محمد حسین کاشف الغطاء (۱۳۷۳-۱۲۹۴ق) اساس اسلام را بر دو سخن استوار می‌داند: سخن توحید و توحید سخن (آل کاشف الغطاء، ۱۴۱۳ق: ۲۴).

جهان اسلام در عصر حاضر با هجمه‌های دشمنان داخلی و خارجی مواجه است. دوستان داخلی عامدانه یا به سهو تبّری برداشته و بر بدنه اتحاد اسلامی می‌کوبند؛ غافل از آنکه خود را نابود می‌نمایند. دشمنان خارجی نیز با مشاهده وضع حاضر جری‌تر شده و با امکانات و ابزارهای نوین خود، آتش این جنجال مذهبی را برای استفاده بهینه خود دوچندان می‌کنند. حال اگر علمای جهان اسلام به دور از تعصبات مذهبی و قومی در کنار یکدیگر به حل و فصل این منازعات بپردازند و در عرصه عمل یک عقبه فرماندهی قوی تشکیل شود و تمام شعارها در میدان عمل اجرایی گردد، گفتمان رقیب، تقریب و وحدت نیرو یا توان لازم جهت

عرض اندام و دسیسه‌چینی را به خود راه نمی‌دهد. یکی از راهکارهای وصول به تقریب بین پیروان مذاهب اسلامی، راهکار علمی- آموزشی است. یکی از زیر مجموعه‌های این بخش، نگارش کتب و مقالات علمی است. مقالاتی که با هدف زدودن تعصبات و خرافه‌ها به نگارش در می‌آیند. مقاله حاضر چگونگی نگارش یا ویژگی‌های یک مقاله تقریبی را در حد توان علمی نویسنده آموزش می‌دهد.

پژوهشگر سعی کرده است با رعایت اصول علمی و فنی نگارش مقاله، اثری خلق کند تا رشته مورد نظر خود را یک گام به جلو برده و توانسته باشد مسئله‌ای از زمانه خود را حل کند. مقاله‌های علمی با رویکردهای مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، مذهبی به نگارش در می‌آیند. یکی از رویکردهایی که امروزه کمبود آن در جامعه علمی و به ویژه جهان اسلام محسوس بوده، نگارش مقاله‌های تاریخی با رویکرد تقریب است. آشنایی با اصول و مولفه‌های چنین مقاله‌هایی بسیار مهم و راهگشا خواهد بود تا دانشجویان و پژوهشگران بتوانند در این عرصه قلم فرسایی کنند.

اگر شخصی بخواهد در زمینه تقریب پیروان مذاهب اسلامی به صورت تخصصی اثر علمی در قالب مقاله منتشر کند، در مرحله اول باید به اندیشه‌های تقریبی معتقد و پایبند باشد (به فهم روانی از تقریب رسیده باشد). اگر شخصی اعتقاد به تقریب نداشته باشد یا با مبانی تقریب آشنا نباشد نمی‌تواند در این حوزه، قلم فرسایی موثر داشته باشد.

۲. چیستی تقریب و مقاله تقریبی

تقریب از واژه «قرب» به معنی نزدیکی زمانی و مکانی و نزدیک کردن است (ابن منظور، ۱۴۱۶ق: ۸۲/۱۱)؛ اما در اصطلاح تقریب به معنای تقریب مذاهب اسلامی می‌باشد و نکاتی از آن استخراج می‌شود: تقریب به معنای نزدیک شدن و نزدیک‌سازی پیروان مذاهب اسلامی به منظور آشنایی با یکدیگر از طریق تحقق همدلی و برادری دینی بر پایه اصول

مشترک و مسلم اسلامی است (نخی، ۱۳۹۵: ۳۱/۱). علامه محمد تقی قمی از بنیان‌گذاران تقریب در دوره معاصر، آن را این‌گونه تعریف می‌کند: «هدف ما لندماج مذاهب فقهی در یکدیگر نیست، زیرا اختلاف امری است طبیعی... در این گونه اختلافات، زیانی نبوده بلکه موجب توسعه فکری و فراهم آمدن تسهیلات و گشایش رحمت الهی خواهد بود» (تهوری، ۱۳۸۲: ۶۶). آصف محسنی، از علمای فقید تقریبی افغانستان، تقریب را همکاری در ترویج و حفظ مشترکات دینی و معذور دانستن همدیگر در مورد اختلافات، روی اصل: للمصیب اجران و للمخطیء اجر واحد و برادری و دوستی به عنوان مسلمان روی اصل «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَلْتَقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» در زندگانی اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و عدم توهین به پیشوایان و اصول مذهبی سایر مذاهب اسلامی می‌داند (آصف محسنی، ۱۳۸۶: ۱۰۷). محمود فیاض تقریب را دعوتی به سوی تعاون و همکاری و اصلاح امور مسلمانان و تحقق سعادت یا مقابله با دشمنان خارجی می‌داند (زقاقی، ۲۰۰۸: ۲۶۵). تقریب از نظر نویسنده نزدیک‌سازی اندیشه‌ها، عقاید و افکار پیروان مذاهب اسلامی، جهت زدودن خرافات، جهل، تعصبات و گشودن باب گفت‌وگو برای نیل به زیست مسالمت‌آمیز در راستای کاهش آلام بشری و رشد همه جانبه افراد انسانی است. در این تعریف تقریب به معنی نزدیک‌سازی مذاهب نیست، بلکه پیروان مذاهب مورد هدف است. نزدیکی عقاید و باورها که باعث توسعه اندیشه‌ها و رفتار ما می‌شود مد نظر است. زمانی که مسلمانان از نظر اندیشه‌ای به تقریب برسند ناخودآگاه خرافه، جهل، تعصب و پیش‌داوری رنگ می‌بازد و فضا برای گفتگو باز می‌شود. گفتگویی که حلقه مفقوده عصر حاضر

است. با گفتگو است که انسان‌ها به یکدیگر شناخته می‌شوند. زمانی که یکدیگر را شناختند زیست جمعی و مسالمت‌آمیز محقق می‌گردد. در سایه این زیست، سعادت نسبی مسلمانان به ظهور می‌رسد. رسیدن به خیر و سعادت است که می‌توان آن را هدف غایی تقریب دانست.

بسیاری از پژوهشگران در طول تحصیل یا تدریس اقدام به نگارش مقاله کرده‌اند. اما زمانی که از یک مقاله تقریبی نام برده می‌شود باید دقت و حساسیت بیشتری لحاظ شود. اهمیت چنین مقاله‌هایی در آن است که سهواً یا عمداً جمله‌ای می‌تولند باعث چالش‌آفرینی و تنش‌زایی میان امت اسلامی گردد.

در خصوص تعریف مقاله تقریبی اتفاق نظر وجود ندارد. اما از نظر نگارنده سطور حاضر مقاله تقریبی، مقاله‌ای است که با رعایت مولفه‌های تقریبی باعث همدلی، هم‌فکری، هم‌زبانی و هم‌گامی میان جامعه علمی-متشکل از مذاهب اسلامی-مختلف شود. در این تعریف از چهار «هم» نام برده شد. همدلی باعث تقریب و نزدیکی بین قلوب مسلمانان می‌گردد. اگر وحدت اسلامی را پروژه‌ای سخت‌افزاری بدانیم، نرم‌افزار این پروژه «تقریب» است و اصل تقریب باید بر پایه «تقریب دل‌ها» باشد. دومین «هم»؛ هم‌فکری است. مرحله بعد از همدلی، هم‌فکری است. یعنی آنکه جامعه نخبه جهان اسلام در عقاید و افکار خود به تقریب و نزدیکی برسند. این هم‌فکری می‌تواند آنان را حول مسائل اشتراکی جمع کند. به عبارتی نزدیکی بین باورها تحقق پیدا کند. سومین «هم» هم‌زبانی است. زمانی که دانشمندان و نخبگان اسلامی به همدلی و هم‌فکری رسیده باشند؛ در نقل اقوال به اختلاف و تفرقه سوق پیدا نمی‌کنند و زبان مشترکی خواهند داشت. در نهایت چهارمین «هم» هم‌گامی است.

۱. در حقیقت مؤمنان باهم برادرند، پس میان برادران را سازش دهید و از خدا پروا بدارید، امید که مورد رحمت قرار گیرید (حجرات/۱۰).

در این مرحله بعد از حصول تقریب نظری در قلب، فکر و زبان آنان به تقریب عملی یا به زعم نویسنده، به وحدت خواهند رسید. اگر یک مقاله تاریخی بتواند این اهداف را در جامعه علمی محقق سازد و سپس بین توده‌های مسلمان تقریب و وحدت را به وجود آورد، می‌توان آن مقاله را اثری تاریخی با رویکرد تقریبی معرفی کرد.

۳. ویژگی‌های مقاله تقریبی

مولفه‌ها و ویژگی‌های مقاله تاریخی - تقریبی بسیار متنوع است. منظور از مولفه‌ها مواردی است که یک مقاله تاریخی باید واجد آن باشد تا بتوانیم آن را مقاله ای تاریخی - تقریبی بخوانیم. در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود.

۳-۱. نگاه تاریخی به جای نگاه کلامی

قبل از پرداختن به بینش تاریخی لازم است توضیحی مختصر از کلام ارائه داد. کلام نگاهداشت اعتقاداتی است که از گذشتگان ما نقل شده است (غزالی، ۱۳۶۶: ۱/۱۰۰). علمی است که «به مدد آن می‌توان با استدلال و منطق نسبت به دفع شبهات اقدام کرد و عقاید دینی را ثابت کرد» (ایجی، ۱۳۲۵ق: ۳۴/۱). یا اینکه «کلام اسلامی علمی است که با استفاده از قرآن، احادیث نبوی، آراء و اقوال انبیاء، علما و دانشمندان مسلمان و غیر مسلمان زیر چتری از استدلال‌های عقلانی، اصول و مبانی دینی را تبیین کرده و به دفاع از آن اقدام می‌نماید» (ولوی، ۱۳۸۰: ۶۵). پس مشخص گردید چرایی تشکیل علم کلام در گستره تمدن اسلامی جهت دفاع از عقاید و آموزه‌های اسلامی در برابر شبهات بود. داشتن رویکرد کلامی هرچند ارزشمند است؛ اما محقق در پژوهش علمی و به ویژه تحقیقات اسلامی تا حد امکان باید از آن پرهیز کند. کلام اعتقادات و مبانی مسلمانان را مسلم فرض می‌کند و درصدد تبیین و دفاع از آنان در مقابل دیگران بر می‌آید. حال این نوع بینش اگر در زمینه تحقیقات علمی وارد شود، هاله قدوسی گرد افراد، گروه‌ها و جنبش‌ها کشیده

می‌شود و چشمان را از نگرستن به حقایق باز می‌دارد. اگرچه تحقیقات اسلامی با رویکرد کلامی در مراکزی طرفدار دارد؛ اما در محیط‌های دانشگاهی، به ویژه مراکزی با رویکرد تقریبی، یکی از آفات پژوهش‌های علمی است. به عنوان نمونه تحلیل‌های گوناگون در مورد فتوح از سوی علمای اهل سنت (بر اساس باور کلامی عدالت صحابه جنگ‌ها را دفاعی می‌داند) و تشیع (ابتدایی می‌دانند). حال محقق اهل سنت اگر بخواهد این جنگ‌ها را تحلیل کند، باید به باورهای کلامی خود تکیه کند و تمام آنان را دفاعی بنامد. در صورتی که با بینش تاریخی، بسیاری از این جنگ‌ها ابتدایی بوده است. این مورخ در یک تناقضی بین بینش و تفکر تاریخی یا باور کلامی دچار می‌شود. در این مورد است که داشتن بینش کلامی می‌تواند به هدف پژوهش تاریخی که همانا کشف حقیقت است لطمه وارد کند.

بینش و نگرش تاریخی در مقاله‌های علمی باید رعایت گردد. اهمیت این اصل در نگارش مقاله تقریبی دو چندان است. پژوهشگر بهتر است در مقام سوم شخص بی‌طرف، نظرات عارف و فقیه را بررسی کند. محقق با ارائه استدلال باید ذهن خواننده را هدف قرار دهد، نه با خطابه قلب و احساسات او را نشانه رود. ذکر این نکته ضروری است: زمانی که گفته می‌شود پژوهشگر باید بینش تاریخی داشته باشد، معنی اش آن است که برای بررسی برخی پدیده‌ها مانند دین باید هر دو جنبه الهی و طبیعی بودن را مد نظر قرار دهد و آن را در چارچوب طبیعت و اجتماع انسانی مشمول قوانین زمان، تاریخ و حرکت بدانند و از جهت الهی بودن و فوق طبیعی بودنش ثابت و لایزال بدانند. مسائلی مانند اسراء، معراج، معجزات که به رسول خدا نسبت داده شده است و مربوط به واقعه معین تاریخی نیست و مربوط به علم کلام است (زریاب خویی، ۱۴۰۰: ۱۲-۱۳).

۳-۲. مراجعه به منابع اصیل آن مذهب یا فرقه

از مؤلفه‌های دیگر در تاریخ‌نگاری تقریبی، استفاده مؤلف از منابع مذهبی است که در مورد آن تحقیق می‌کند. این امر نویسنده را از تعصب و یکجانبه‌گرایی به تاریخ دور می‌سازد. به عنوان نمونه، نویسنده‌ای بخواهد در مورد اسماعیلیه تحقیق کند به هیچ وجه نباید به کتاب سیاست نامه خواجه نظام الملک طوسی ارجاع دهد. این کتاب از نگاه یک نفر معاند این مذهب و جنبش نوشته شده است. او باید به منابعی که خود اسماعیلیه نوشته‌اند رجوع کند. بسیاری از سوء برداشت‌ها نسبت به یک مذهب به دلیل عدم استفاده و مراجعه به منابع آن مذهب است و صرفاً یافتن متنی در نوشته‌ای غیر از آن مذهب می‌تولند یک سوء تفاهم ایجاد کند. در منابع فرق و نحل؛ ذیل بخش تشیع از غالیان نیز سخن به میان آمده است. هرچند رهبران جریان غلو در ابتدا از یاران ائمه شیعه بوده‌اند، اما بنا به اعتقادات و اعمال آنان، امامان شیعه و بزرگان و خواص آنان، از این جریان و رهبران‌شان تبری جسته و آنان را از شیعه و حتی اسلام خارج دانسته‌اند. اکنون محقق بدون اشراف به این مطالب و تنها با رجوع به منابع ملل و نحل آنان را بررسی کند و امروزه حکم دهد که شیعیان اعتقاد به الوهیت ائمه خود دارند و نمی‌داند با این نوشته خود می‌تواند چه آشوبی بپا کند. البته ذکر این نکته ضروری است که صرف استفاده از منابع مذاهب دیگر به منزله گام اول در نگارش اثری تقریبی است. گام دوم تحلیل و نقد منابع است.

نویسنده کتاب کشف الغمه در اثر خود به وفور از منابع اهل سنت بهره جسته و علاوه بر آن به سبب ذکر نکردن اخبار اهل بیت در برخی منابع اهل سنت از آنان شکایت کرده است. ایربلی مطالب را از منابع مختلف و کتاب‌های متعدد نقل کرده است تا پذیرفته‌تر باشد. یکی از دلایل این امر را می‌توان بیش شخصیتی او و استادان اهل سنت او دانست. مثلاً حمیدی یکی از اساتید اوست که از کتاب

الجمع بین الصحیحین بهره برده است (جعفریان، ۱۳۷۹: ۲۴۵). افراد یا آثاری که او از آن‌ها نام می‌برد عبارت‌اند از:

- صحیح مسلم: ۱-۲۰/۲-۸۸
- صحیح بخاری: ۲-۱/۸۸-۱۲۹-۵۲۰
- دلائل النبوه بیهقی: ۱/۱۸
- ابن جوزی: ۱/۱۸
- فخرالدین محمد الکنجی شافعی: ۲/۴۷۵-۴۹۳
- حاکم نیشابوری: ۲/۳۱۳-۳۱۴
- سنن ترمذی: ۱/۲۱۱-۲۹۰-۲۹۲-۵۲۱؛ ۲/۱۰-۱۱

۱۱

- ابوالحسن رزین بن معاویه: ۱/۳۲۹-۳۳۵
- مسند امام احمد بن حنبل به دفعات زیاد
- ابن المغازی: ۱/۵۸-۸۸-۸۹-۱۳۸-۱۳۹
- مناقب خوارزمی: ۱/۸۹-۹۲
- ابوهریره: ۲/۷۲

۳-۳. رعایت ادب نقد

نقد منابع و شخصیت‌های تاریخی مهم‌ترین ابزار یک محقق تاریخ است. در نقد، پژوهشگر نکات ضعف و مثبت اشخاص و جریان‌ها را بازگو می‌کند. نقدی که مبتنی بر قواعد علمی باشد نه تنها ضرر ندارد؛ بلکه در تقویت بنیان‌های آن علم نیز مفید واقع می‌گردد. در تحقیقات تقریبی نقد علمی باید همراه با ادب و متانت باشد. استفاده از واژگانی رکیک در نقد اشخاص گذشته و جریان‌های تاریخی منجر به اختلاف افکنی و تفرقه می‌شود. محقق و پژوهشگر تقریبی باید کمال دقت و نظر را در نقد گذشته اعمال کند. اگر قصد بررسی و نقد شخصیتی را دارد، می‌بایست ابتدا نقاط مثبت او را ذکر کرده، سپس به نقد عالمانه و ادیبانه او بپردازد. نقدی سازنده است که محقق با اشراف به اصول نقد، جنبه‌های مثبت و منفی آن را ببیند. در نقد خود، کینه‌ها و عداوت‌های شخصی را اعمال نکند. اگر متنی را نقد می‌کند آن واقعه را

در بستر تاریخی خود ببیند و نقد کند نه آنکه معیارهای امروزی را بر متن اعمال کند. خود را به گذشته ببرد و خود را جای آن نویسنده متن قرار دهد و حال ببیند که خود او چگونه می‌نویسد، یا در مورد افراد چگونه عمل می‌کند. در کتب مذاهب اسلامی روایات ضعیفی است که امروز با استناد به آنان برخی عالم‌نماها موج تفرقه را گسترش می‌دهند این علما و خبرگان اسلامی می‌بایست نسبت به این روایات حساس بوده و آنان را به بوته نقد خود گذاشته و روایات صحیح از غیر صحیح را تشخیص و معرفی نمایند.

یکی از کتاب‌هایی که با این روش در جهان اسلام نوشته شده و نویسنده شخصیت‌های صدر اسلام را با رعایت ادب و اخلاق، نقد کرده و به عبارتی نقد عملکرد آنان را می‌کند، کتاب خلافت و ملوکیت مودودی است.

۳-۴. خودداری از واژگان ارزش‌مدارانه

امروزه تحقیق علمی از به کار بردن واژگانی که بار ارزشی دارند پرهیز می‌کند. مورخ به اعتبار انسان بودن نمی‌تواند در تحلیل مسائل نسبت به آنان کاملاً بی‌طرف بماند. هر انسانی دارای موضع‌گیری ارزشی است و بر این مبنا میان ارزش‌های مختلف اولویت‌گذاری می‌کند. مهم آن است که محقق برچسب ارزشی به دیگران نزند. آنان را بدون تحقیق با استعمال واژگانی مانند «بد، بدتر، خوب، خوب‌تر، ناپسند، زشت و....» معرفی نکند. اگر محقق شیعه یا اهل سنت، خود و هم‌کیشان خود را در کشتی نجات یافته بدانم و ببینم و دیگران را در دریای ظلمت و تاریکی فرض کنم و به خود این اجازه را بدهم که از به کار بردن هر واژه‌ای علیه آنان استفاده کنم؛ می‌توان به چنین مقاله‌ای تقریبی گفت؟ اگر این چنین باشد نوشته من سوگیرانه است. چه خوب است پژوهشگر، داوری در مورد اشخاص، فرق، مذاهب، جریان‌های تاریخی، فقهی، کلامی را به عهده خوانندگان بگذارد. کتاب هزار ماه سیاه یا فجایع تاریخی امویان نوشته

ابوالفضل قاسمی یک نمونه تمام‌عیار از به کار بردن واژگان ارزشی در عنوان کتاب است. صحبت نویسنده، سطور حاضر در مورد محتوای کتاب نیست که جای تامل و بررسی دارد. منظور استفاده از واژگان ارزش‌مدارانه در عنوان کتاب است.

۳-۵. پرهیز از بدگویی و دشنام

قرآن کریم دشنام دادن حتی به سران کفر و نفاق را منع کرده و می‌فرماید: «و معبودانی را که کافران به جای خدا می‌پرستند دشنام ندهید که آنان هم از روی دشمنی و نادانی خدا را دشنام خواهند داد...» (انعام: ۱۰۸). زمانی که خدا مسلمانان را از دشنام به بت‌های مشرکین برحذر داشته چه لزومی به دشنام دادن به مقدسات برادران اهل سنت یا برعکس داریم. در سیره و سنت بزرگان دین نیز به پرهیز از دشنام و لعن سفارش شده است. پیامبر اسلام می‌فرماید: «من نفرین‌گر برانگیخته نشده‌ام؛ بلکه هدایت‌گر و صاحب رحمت مبعوث شده‌ام» (مسلم، ۱۴۰۷ق: ۸/ ۲۴). در روایات آمده است که ابوحنیفه خدمت امام صادق (ع) رسید و گفت: «در کوفه برخی شیعیان از فلان، فلان و فلان برلث می‌جویند. آیا این صحیح است؟ آنان معتقدند شما آنان را فرمان داده‌اید. امام فرمود وای بر تو ای ابوحنیفه، این صحیح نیست به خدا پناه می‌برم.... سپس ابوحنیفه گفت پس دستور دهید این کار را نکنند که امام صادق فرمود اطاعت نمی‌کنند» (صدوق، ۱۲۸۹ق: ۱/ ۹۱).

در منابع تاریخی آمده است: زمانی یاران علی (ع) در جنگ صفین، معاویه و یاران او را دشنام می‌دادند، امام سریع آنان را از این کار منع کرد و فرمود: «نمی‌پسندم که آنان را لعن و ناسزا گویند... چه نیکوست که به جای نفرین چنین دعا کنید: خداوند جان ما و ایشان را حفظ کن و بین ما و ایشان را اصلاح بگردان و آنان را از گمراهی‌شان نجات ده تا آن که حق را نمی‌داند بشناسد و این برای شما نزد من بهتر و نیکوتر

است» (منقري، ۱۴۱۸ق: ۱۰۳). اختلاف در هر جامعه‌ای یکی از ملزومات آن جامعه است. جامعه ادغامی از اشتراکات، افتراقات و اختلافات است. در محافل علمی و منابع آن می‌بایست همان‌طور که به اشتراکات پرداخته می‌شود، به اختلافات نیز توجه کنند.

علل اختلاف امت اسلامی در مقالات غیرتقریبی نیز بیان می‌شود، اما وجه تمایز و نحوه بیان آن در مقالات تقریبی باید به گونه‌ای باشد که ضمن برشمردن این نکات با قلمی لطیف و نه پرخاشگریانه، در محیطی علمی و توسط اشخاص مسلط به مبانی تقریبی گفته شود. موارد اختلافی مانند آتش زیر خاکستر اگر با این شرایط گفته نشود، عواقب ناگواری در آینده خواهد داشت. طرح علمی موارد اختلافی می‌تواند باعث رفع سوء تفاهم‌ها و کدورت‌ها گردد. چه بسا برخی از این موارد ساخته و پرداخته اذهان دشمنان اسلام باشد که در لباس مسلمانی وارد متون تاریخی اسلامی شده‌اند و طرح آنان احتمالاً منجر به خرافه‌زدایی و اختلاف‌زدایی از جامعه علمی - اسلامی گردد.

اختلاف در منابع و زبان یکی از مصادیق بروز شکاف میان امت اسلامی شده است. سلیقه‌های مختلف در منابع، یکی دیگر از موارد اختلافی در بین نخبگان و دانشمندان جهان اسلام است. مسائلی که باعث اختلاف مسلمانان شده در اصل ریشه در مسائل علمی دارد. اختلافات در فروع، یک ضرورت شرعی و جز طبیعت بشر است.

در بعضی مواقع، برداشت‌های مختلفی از نصوص دینی می‌شود. به عنوان نمونه خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ»^۲. واژه القرء در زبان عربی بر هر دو واژه «طهارت و حیض» دلالت می‌کند و این باعث اختلاف بین فقهای اسلامی در خصوص زنان

مطلقه شده است. یا در منابع استنباط احکام نزد همه مذاهب اسلامی دو منبع مشترک قرآن و سنت نبوی وجود دارد. اما غیر از این اجماع، عقل، قیاس، استحسان، مصالح مرسله نیز جزو منابع صدور حکم محسوب می‌گردد. اختلاف در اعتبار حدیث، سندیت آن، فراموشی حدیث نزد محدثان و فقها از دیگر اختلاف در منابع است. همین اختلاف در منابع در طول تاریخ منجر به اختلافات فراوانی شد. یکی از مهم‌ترین جریانی که ناشی از اختلاف در منابع استنباط احکام است، جریان اخباری‌گری و اصولیون بوده است. از نظر مجتهدین (اصولیون) منابع استنباط عبارتند از: قرآن، سنت، اجماع و عقل. اما اخباری‌ها منکر صلاحیت عقل و اجماع هستند و قرآن و سنت را هم فقط با روایت‌های ائمه معصومین^(ع) می‌پذیرند (مسائلی، ۱۳۹۸: ۳۸).

۳-۶. رعایت احترام، اعتدال و ادب اختلاف

اندیشه احترام به انسان به عنوان یک انسان با هر مرام و مسلکی، از اصول مسلم اسلامی است. اصل بنیادین همزیستی مسالمت آمیز، احترام به حقوق کسانی است که اندیشه، عقاید و فرهنگی متفاوت دارند. احترام به دیگران در واقع احترام شخص احترام کننده به خود است تا به دیگران. اختلاف در مسائل نظری بین مردم امری طبیعی است. احترام به انسان‌ها و رای دین و نژاد آنان همیشه مورد تاکید اسلام بوده است. در نامه معروف حضرت علی^(ع) به مالک اشتر به خوبی این مسئله نمایان شده است. ایشان خطاب به مالک می‌فرمایند: «مردم دو دسته‌اند یا برادر دینی تو هستند یا مانند تو در آفرینش و خلقت» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). در خصوص پرهیز از ناسزاگویی و احترام به عقاید دیگران پیامبر اسلام می‌فرمایند: «ناسزاگویی به مسلمان فسق و قتل او کفر است» (حر عاملی، ۱۴۱۴ق: ۸/ ۶۱۰).

۲. و زنان طلاق داده شده، باید مدت سه پاکی انتظار کشند (بقره/ ۲۲۸).

یکی از شاخصه‌هایی که می‌توان از طریق آن به رویکرد تقریبی مورخ پی برد، احترام به طرف مقابل، رعایت اعتدال و همچنین برخورد مؤدبانه با اختلافات است. اربلی به دنبال اسامی مورخین، محدثین و فقهای اهل سنت که از آنان نقل روایت می‌کند عباراتی مانند «رحمه الله» می‌آورد که نشان از احترام او به آنان است. در جلد اول کتاب کشف الغمه هنگامی که از ابوالمؤید خوارزمی اهل سنت و صاحب مناقب نام می‌برد او را با دعای «رحمه الله» یاد می‌کند؛ یا پس از ذکر ام‌سلمه، ام‌المؤمنین، عبارت احترام‌آمیز «رضی الله عنها» را ذکر می‌کند (اربلی، بی‌تا: ۱/ ۱۹۱-۱۹۹). طبرسی هنگام یاد کردن از علمای اهل سنت با احترام از آنان یاد کرده است. به عنوان نمونه در اعلام الوری از ابوسعید خرگوشی با عنوان «استاد ابوسعید خرگوشی، اندرزگر پارسا...» نام برده است (طبرسی، ۱۳۸۸: ۵۰/۱). او از زبان عایشه می‌گوید: «پیامبر هیچ مردی را از علی و زنی را از فاطمه دوست‌تر نمی‌داشت» یا در حدیثی دیگر از عایشه می‌نویسد هرگاه فاطمه نزد پیامبر خدا می‌آمد، پیامبر به احترام او از جا برمی‌خاست و چهره‌اش را می‌بوسید و او را در جای خویش می‌نشاند» (طبرسی، ۱۳۸۸: ۲۹۱/۱).

احترام به تفاوت فرهنگ‌ها تا حدودی تعایش را آسان و قابل قبول می‌سازد. بر حسب آشنایی با پیروان یک مذهب از یک مکان خاص، نگاهی کلی به تمامی پیروان آن مذهب می‌شود؛ در حالی که تفاوت‌های فرهنگی و جغرافیایی، ویژگی‌های روحی و اخلاقی متفاوتی پدید می‌آورد. قبول تفاوت‌ها و خو گرفتن با آنان از رموز زیست فرهنگی است.

۳-۷. ارائه قرائت وفاق‌آمیز از نقاط اختلاف

اختلاف میان انسان‌ها یک سنت الهی است. جامعه عاری از اختلاف، جامعه‌ای آرمانی و تحقق‌ناپذیر است. در جامعه اسلامی اختلاف بین اهل سنت و شیعه در طول تاریخ وجود داشته است. در تاریخ تمدن اسلامی نویسندگان و مورخان

بودند که به جای تأکید بر نقاط اختلافی مسلمانان بر نقاط اشتراکی آنان متمرکز شدند. سید مرتضی نقل می‌کند حدود پانصد نفر از شیعیان زیدیه و غیر آن در مسجد کوفه دور شیخ مفید جمع شده بودند. مردی از زیدیه که قصد فتنه‌انگیزی بین شیعه زیدی و امامیه داشت، شیخ را مورد خطاب قرار داد و گفت: «چگونه توجیه می‌کنی انکار امامت زید بن علی را؟ شیخ فرمود: تو بر من گمان باطل بردی! آنچه من در مورد زید اعتقاد دارم، هیچ کس از زیدیه با آن مخالف نیست. مرد پرسید اعتقاد تو در مورد امامت زید بن علی چیست؟ شیخ فرمود من از امامت زید همان را می‌پذیرم که زیدیه قبول دارند و آنچه را آنان رد می‌کنند، من نیز رد می‌کنم. پس می‌گویم زید پیشوا در دانش و زهد و امر به معروف و نهی از منکر بود و امامتی که صاحب آن باید نص و معجزه و عصمت داشته باشد نداشت و این چیزی است که هیچ کس از زیدیه با من در آن مخالف نیست. همه افراد حاضر در جلسه از شیخ تشکر کردند و شیطنت و فتنه‌گری آن مرد باطل شد» (آذرشب، ۱۴۲۱ق: ۲۵).

شیخ مفید در کتاب الارشاد اشاره به واقعه‌ای کرده که ذکر آن مصداق ارائه قرائت وفاق‌آمیز از نقاط اختلاف است. او نوشته زمانی که خلیفه دوم، از تجمع ایرانیان و قصدشان برای اخراج اعراب از شهرهای خود آگاه شد، با صحابه مشورت کرد. در این بین حضرت علی (ع) صحبتی کرد که مورد نظر خلیفه قرار گرفت: «...پارسیان هرگاه تو را ببینند می‌گویند این مرد پای عرب است، اگر او را از پای درآورید عرب را شکست داده‌اید و حضور تو در جنگ حرص آنان را زیاد می‌کند...» (مفید، ۱۳۸۰: ۱/ ۱۹۸).

۳-۸. پرهیز از بحث‌های جدلی

محقق ریزبین می‌بایست از بحث‌های جدلی یا پرهیز کند یا به نوعی خوانش وحدت‌گرایانه از آنان ارائه دهد. در سیره و سنت بزرگان دینی ما نیز سفارش‌های زیادی به پرهیز از

بحث‌های جدلی شده است. به عنوان نمونه امام علی^(ع) اجازه ندادند جهت حفظ کیان امت اسلامی موضوع خلافت در دوران خلفای قبل از خود و در دوران خلافتش به مسئله‌ای اختلاف انگیز تبدیل گردد؛ تا آنجا که برخی از یاران و افرادی از قبیله قریش قصد داشتند که امام در این زمینه بحثی را آغاز کنند و آنان ادامه دهنده آن مبحث باشند. زمانی که امام کاظم^(ع) می‌فرماید «ستیزه‌جویی در دین را رها سازید» (ری شهری، ۱۳۸۴: ۳/ ۴۴). چه نیازی است محقق در پژوهش خود بحث جدلی راه بیندازد.

نویسنده کشف الغمه از بحث‌های جدلی پرهیز می‌کرد. برای نمونه در جلد اول این اثر، روایتی به نقل از عایشه در مورد جنگ جمل آورده است: «... سپس از حال امیرالمؤمنین پرسیدم. گفت کسی را از من سؤال می‌کنی که دوست‌ترین مردم است نزد رسول الله...» (اربلی، بی‌تا: ۱/ ۶۴). همه منابع ملل و نحل منشا دودستگی و اختلاف مسلمانان را «واقعۀ سقیفه» می‌دانند. رویدادی که در گذشته یک بار اتفاق افتاده و نزدیک به چهارده قرن از زمان آن گذشته است. این اتفاق می‌تواند با خوانش‌های متعددی بازتعریف شود. از واگرایی صرف تا همگرایی مطلق.

محقق نکته سنج می‌تواند ضمن ذکر این رویداد آن را براساس اصل مهم تقریبی یعنی «اصل مصلحت» به شکلی بازتعریف کند که نه تنها بحثی جدلی راه نینداخته، بلکه قلم خود را در خدمت الفت قلوب مسلمانان به کار اندازد.

۳-۹. رعایت انصاف در نقل فضایل و خدمات گروه‌ها

بخش قابل توجهی از آموزه‌های وحیانی اسلام برای تنظیم روابط فرد با جامعه است که در قالب دستوراتی اخلاقی نظیر عدالت و انصاف بیان شده است. داشتن انصاف علمی نه تنها در تحقیقات دارای اهمیت است، بلکه ضرورت آن در پژوهش‌های تقریبی دوچندان می‌شود. چشم‌پوشی از این ویژگی مهم پژوهش شما را یکسویه می‌کند. طبرسی در

کتاب اعلام الوری سعی کرده است این اصل را رعایت کند. او هنگام یاد کردن از غزوه تبوک، از خدمات عثمان بن عفان این‌گونه یاد کرده است: «نخستین کسی که بخشش کرد، عثمان بن عفان بود که با ظرف‌هایی از طلا آمد... تهی‌دستان و ناتوانان را سازو برگ داد» (طبرسی، ۱۳۸۸: ۱/ ۲۳۲). یا احمد بن حنبل بخشی از کتاب فضائل الصحابه را به بیان ویژگی‌های اهل بیت پیامبر به‌ویژه علی^(ع) حضرت زهرا^(س) و حسن^(ع) اختصاص داده است. وی در فضایل امام گفته است: «پیامبر فرمود هرکس که من مولای اویم پس علی نیز مولای اوست» (احمد بن حنبل، ۱۴۰۳: ۵۶۳). در همین کتاب روایتی دیگر نقل کرده است: «پیامبر به علی^(ع)، زهرا^(س) و حسن^(ع) نگرست و گفت: «من در جنگ با هرکسی که با شما در جنگ است و در آشتی‌ام با هرکسی که با شما در صلح است» (احمد بن حنبل، ۱۴۰۳: ۷۶۷). وی چندین بار علی^(ع) را با عنوان «امام عادل» یاد کرده و شورشیان شام علیه او را «سرکش» نام می‌برد. یا در جای دیگر کتاب، حضرت زهرا^(س) را سرور زنان اهل بهشت دانسته است (احمد بن حنبل، ۱۴۰۳: ۷۶۱).

۳-۱۰. روش مقایسه‌ای

یکی از روش‌های مقاله تقریبی، انتخاب عناوین مقایسه‌ای/ تطبیقی است. به عنوان نمونه، فقه مقارن یا فقه تطبیقی، گونه‌ای از عرضه فقه اطلاق می‌شود که در آن آراء و دیدگاه‌های مختلف فقها در بیان حکم مسئله‌ای شرعی، همراه دلیل هر دیدگاهی و گزینش و ترجیح نظریه درست با برهان و دلیل گردآوری می‌شود. یا در حوزه مسائل اخلاقی، عناوین اجتماعی، مشکل مشترک، وجوه اشتراک احکام فقهی، مبانی فتوا، بررسی دو شخصیت تاریخی از دو مذهب مانند بررسی اندیشه‌های سیاسی امام صادق^(ع) و ابوحنیفه و موارد مشابه آن می‌تواند بسیار راهگشا باشد. پژوهشگر در تحقیقات تطبیقی ابتدا ضمن برشمردن نکات افتراقی دو

موضوع، به نقاط اشتراکی آنان پی برده و این خود باعث وحدت و انسجام بیشتر جامعه اسلامی می‌گردد.

۳-۱۱. تمرکز بر موارد کاربردی و حذف موارد اختلافی

پژوهشگر ریزبین و نکته‌سنج تقریبی به جای پرداختن به گزاره‌هایی که امروزه تاریخ مصرف آنان به اتمام رسیده است و برطرف کننده مسائل امروزی جامعه اسلامی نیست، باید بر موارد و مسائلی تکیه کند که بتوان با ذکر آنان همگرایی و هم‌افزایی بیشتر جامعه اسلامی و جامعه علمی را محقق کرد. توجه به خردورزی، دوری از رفتار احساسی و جاهلانه، تسلط بر دانش و حاکم کردن عقلانیت در تصمیمات و رفتار خود، منجر به پیوند و ارتباط گروه‌ها و مذاهب با یکدیگر می‌شود و موارد اختلافی بی‌ثمر را وارد فضای جامعه اسلامی نمی‌کند. کشمکش‌های میان پیروان مذاهب و ادیان در طول تاریخ ناشی از جهل، نزول اخلاق اجتماعی و دخالت عوامل خارجی بود (قاسمی، ۱۳۹۶: ۲۳۰). ارتقای دانش و بینش و کشف حقیقت با بررسی و پژوهش درباره ادیان، گروه‌ها و مذاهب مختلف به دست می‌آید. چنین انسانی با تکیه بر نیروی دانش و اندیشه خود و با کمک استدلال‌های عقلی سعی در انتخاب اندیشه و عقیده‌ای خاص دارد.

۳-۱۲. توجه به شرایط معاصر در نتیجه‌گیری

محقق علاوه بر مولفه‌های قبل می‌بایست در نتیجه‌گیری اثر خود، شرایط امروزی جهان اسلام و حوادث منطقه را در نظر بگیرد. شرایطی که بیش از پیش وحدت امت اسلامی را مد نظر قرار بدهد. جهان اسلام امروزه دچار بیماری تحجر، خمودگی و اختلاف افکنی دوستان نادان و دشمنان خارجی شده است. در این شرایط آنچه بیش از همه ضرورت و الزام آن محسوس و لمس می‌شود، وحدت امت اسلامی است. حال با توجه به این شرایط اگر پژوهشگر بدون ملاحظه و نگرستن به اوضاع منطقه و جهان اسلام، در نتیجه‌گیری تحقیقات علمی خود هرآنچه دوست داشت بر قلم جاری

کند، گفته‌هایش با توزیع و پخش در محافل عمومی منجر به دعوای قومی - قبیله‌ای می‌گردد.

۴. نتیجه‌گیری

مقاله‌های تقریبی امروزه از جایگاه بالایی به علت عامل انسجام امت اسلامی برخوردارند. یافتن اشتراکات مذاهب برای نیل به تقریب از درون منابع تاریخی محقق می‌شود. لذا نگارش مقالات تاریخی با رویکرد تقریبی بسیار با اهمیت است. از مهم‌ترین مولفه‌ها و ویژگی‌های چنین مقالاتی می‌توان به داشتن نگاه تاریخی محقق به جای نگاه کلامی (افراد، شخصیت‌ها را با منطق و دلایل متقن تاریخی بررسی کردن و دوری از نفوذ اعتقادات کلامی در بررسی آنان)، مراجعه به منابع اصیل هر مذهب (جهت نیل به اطلاعات متقن و کامل و دوری از پیش‌داوری و قضاوت‌های عجولانه)، رعایت ادب در نقد (نقد عامل مهم تشخیص سره از ناسره می‌باشد. این عامل در مقاله‌های تقریبی باید توأمان با ادب و متانت باشد)، پرهیز از استفاده واژگان و کلمات ارزشی (جهت اجتناب از نزاع‌های فرقه‌ای و قومی)، پرهیز از بدگویی و دشنام (پرهیز از فحاشی و ایجاد اختلاف و توهین به مقدسات طرف مقابل)، بررسی اسباب و عوامل اختلاف (طرح مباحث اختلافی در مکانی علمی توسط عالمان آن رشته)، رعایت احترام، اعتدال و ادب اختلاف (میان روی و احترام نسبت به گزارش رویدادها و اشخاص تاریخی)، ارائه قرلنت وفاق آمیز از نقاط اختلاف (هنر نویسنده تقریبی در طرح این مسائل کاملاً هویدا می‌شود)، پرهیز از بحث‌های جدلی، رعایت انصاف در نقل فضائل و خدمات افراد و گروه‌ها، توجه به شرایط معاصر جهان اسلام و تمرکز بر موارد کاربردی و حذف موارد اختلافی بی‌ثمر اشاره کرد.

کتابنامه

- قرآن کریم
- نهج البلاغه

- آذرشب، محمدعلی، **ملف التقريب**، تهران: مجمع‌العالمی للتقريب بين المذاهب الاسلامی، ۱۴۲۱ق.
- آل کاشف الغطا، محمدحسین، **اصل الشيعه و اصولها**، بيروت: دار الاضواء، ۱۴۱۳ق.
- ابن بابويه، محمد بن علی بن حسین بن موسی، **علل الشرائع و الاحکام؛ معان الاخبار**، بی‌جا: بی‌نا، ۱۲۸۹ق.
- ابن منظور، **لسان العرب**، بيروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ق.
- احمد بن حنبل، **فضایل الصحابه**، حققه و خرج احادیث وصی الله بن محمد عباس، الجزء الاول، مکه المکرمه: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۳ق.
- اربلی، علی بن عیسی، **کشف الغمه فی معرفه الائمه**، ترجمه علی بن حسین زوارثی، ج ۱، قم: اسلامیة، بی‌تا.
- ایجی، عبدالرحمن بن احمد، **المواقف**، شرح میر سید شریف جرجانی، ج ۱، مصر: بی‌نا، ۱۳۲۵.
- تهوری، مسلم، **علامه محمدتقی قمی مؤسس دارالتقريب مصر**، زاهدان: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان، ۱۳۸۳.
- جعفریان، رسول، **مقالات تاریخی**، قم: دلیل ما، ۱۳۷۹.
- حرعاملی، **وسائل الشيعه**، قم: تحقیق مؤسسه آل بیت، ۱۴۱۴ق.
- زریاب خویی، عباس، **سیره رسول الله**، تهران: سروش، ۱۴۰۰، چ ۵.
- زقاقی، احمد، **التقريب بين الشيعه و اهل السنه و تحديدات الاختلاف و التصحيح**، عمان: جدارا للكتاب العالمی، ۲۰۰۸.
- طبرسی، فضل بن حسن، **اعلام الوری باعلام الهدی**، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران: اساطیر، ۱۳۸۸.
- غزالی، ابوحامد، **احیاء علوم الدین**، ترجمه موبدالدين محمد خوارزمی، ج ۱، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.
- قاسمی، علی، **بنیان‌های نظری سیاست تنوع فرهنگی و همبستگی**، در اندیشه سیاسی اسلام، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۶.
- قاسمی، ابوالفضل، **هزارماه سیاه یا فجایع تاریخی امویان**، تهران: چاپ حیدری، چ ۲، ۱۳۵۶.
- محسنی، محمد آصف، **تقريب مذاهب از نظر تا عمل**، قم: ادیان، ۱۳۸۶.
- محمدی ری‌شهری، محمد، **میزان الحکمه**، قم: دارالحديث، ۱۳۸۴.
- مسائلی، مهدی، **جریان افراط گرای شیعی: مختصات فکری و رفتاری**، اصفهان: آرمان، ۱۳۹۸.
- مسلم بن حجاج، **صحيح مسلم**، بيروت: دارالكتاب العربی، ۱۴۰۷ق.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان، **الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد**، ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، ج ۱، تهران: اسلامیة، ۱۳۸۰.
- منقری، نصر بن مزاحم، **وقعه صفین**، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۱۸ق.
- مودودی، ابوالاعلی، **خلافت و ملوکیت**، ترجمه محمدرضا حامدی‌نیا و خلیل احمد، کرمانشاه: فرهنگ قرآن، ۱۳۶۴.
- نخعی، محمد، **فرهنگ تقریب**، به اهتمام عباس برومند اعلم، تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی، ۱۳۹۵.
- ولوی، علی محمد، **دیانت و سیاست در قرون نخستین اسلامی**، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۰.